

EYYÛBÎ DEVLET'İNDE MELİKÜ'L-EFDAL DÖNEMİNDE MERKEZİ OTORİTENİN BOZULMASI BAĞLAMINDA KUDÛS'ÜN ROLÜ

Behice GEZGİNCİ*, Abdullah DUMAN**

ÖZ: Eyyûbiler Devleti (1175-1250), XII. yüzyılın son çeyreğinden XIII. yüzyılın ortalarına kadar “Ortadoğu”, Mısır, Hicaz, el-Cezîre, Yemen ve hatta Kuzey Afrika'ya kadar uzanan bir coğrafyada yaklaşık bir asırlık zaman diliminde hüküm sürdü. Uzun uğraşlardan sonra İslâm birliğini sağlamayı başaran Selâhaddin Eyyûbî, İslâm âlemi adına Haçlılarla savaşarak, farklı inançlar için önemli sayılan Beytulmakdis şehrini 583/1187 yılında geri aldı. el-Melikü'l-Efdal Nûreddin Ali (565-622/1169-1225), gerek aile içindeki yeri ve gerekse babası Selâhaddin Eyyûbî dönemindeki Haçlı Seferleri'nde üstlendiği rol bakımından önemli bir şahsiyet idi. Hem büyük oğlu olması hem de Haçlılarla yapılan savaşlarda gösterdiği başarılar onun veliaht tayin edilmesini sağladı. O, babasının vefatından sonra Eyyûbiler Devleti'nin tahtına oturdu. Ancak tahta geçtikten sonra hem veziri Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'in etkisinde kalıp onun sözleriyle hareket etmesi hem de devlet yönetimindeki tecrübesizliğinden dolayı yanındaki önemli bazı emîr ve ulema kesimi rahatsız oldu. Bu sebeplerden dolayı el-Efdal'den ayrılan önemli şahıslardan bazıları Mısır'a yani kardeşi el-Azîz'in (567-595/1172-1198) yanına giderek onu tahtı ele geçirmesi konusunda cesaretlendirdiler. Böylece el-Azîz, Dımaşk üzerine yürümek için hazırlık yapmaya başladı. el-Azîz'in Dımaşk üzerindeki niyetlerini anlayan el-Efdal, hem manevî değeri hem de prestiji bakımından önemli olan Kudüs'ü ona vermek suretiyle aralarında antlaşma yapmak istedi. Ancak daha sonra bazı emîrlerin telkinleri ile Kudüs'ü kardeşine vermekten vazgeçti. Bu durum iki kardeş arasında nifak tohumlarının atılmasına neden oldu. Selâhaddin Eyyûbî döneminde fethedilen Kudüs, Suriye ve Mısır'ı birleştirmişti. el-Efdal döneminde ise Kudüs iki kardeş arasındaki ayrılık nedeni oldu. el-Azîz, ağabeyi ile yaptığı mücadeleler sonucunda hem amcası hem de kayınpederi olan el-Âdil'in desteğiyle devletin başına geçti. Ancak kısa bir süre sonra Kahire'de 1198 yılında el-Azîz vefat edince yerine küçük yaştaki oğlu Mansur geçti. Amcası el-Efdal de ona nâiplik yapmaya başladı. Fakat bu sefer de el-Efdal amcası el-Âdil ile mücadeleye girdi. Bu mücadeleler sonucunda el-Efdal amcasına mağlup olarak Samsat'a çekilmek zorunda kaldı. Çalışmamızda Eyyûbiler Devleti'nde el-Efdal'in sebep olduğu merkezî otorite boşluğu ve bu boşluğun oluşmasında Kudüs'ün rolü ele alınacaktır.

ANAHTAR KELİMELER: el-Melikü'l-Efdal, Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, Beytulmakdis, Kudüs, el-Melikü'l-Azîz, el-Melikü'l-Âdil.

* Türkiye, beycesultan@outlook.com, ORCID: 0000-0002-9874-0028.

** Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Van/ Türkiye, abduman@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9216-3100.

The Role of Jerusalem in the Context of the Disruption of the Central Authority in the Ayyubid State in the Period of al-Malik al-Afdal

ABSTRACT: The Ayyubid State (1175-1250) ruled for about a century in a geography stretching from the “Middle East”, Egypt, Hijaz, al-Jazeera, Yemen to even North Africa, from the last quarter of the XII century to the middle of the XIII century. Salah al-Din al-Ayyubi, who succeeded in establishing the unity of Muslims after long efforts, fought the Crusaders on behalf of the Muslim world and recaptured the city of Bayt al-Maqdis, considered significant for different faiths, in 583/1187. al-Malik al-Afdal Nur al-Din Ali (565-622/1169-1225) was an important personality both in terms of his place in the family and the role he played in the Crusades during the time of his father, Salah al-Din. Both being the eldest son and his success in the wars with the Crusaders enabled him to be appointed as heir. He sat on the throne of the Ayyubid State after his father's death. However, after he took the throne, some important princes and scholars beside him were disturbed both by his Wazir Diya' al-Din ibn al-Athir's interference and his inexperience in the state administration. For these reasons, some of the important individuals who left al-Afdal went to Egypt, to prompt his brother al-Aziz (567-595/1172-1198) to take the throne. Thus, al-Aziz started preparing to march on Damascus. Understanding the intentions of al-Aziz over Damascus, al-Afdal wanted to make a treaty between with him by giving him Bayt al-Maqdis, which is important in terms of both spiritual value and prestige. However, with the suggestions of some princes, he decided against giving the holy city to his brother. This situation caused the outset of conflict between the two brothers. The city that unified Syria and Egypt under their father became during the reign of al-Afdal, the cause of separation between the two brothers. As a result of the struggles between brothers, al-Aziz became the head of the state with the support of his uncle and father-in-law al-Adil. However, after a short while, when al-Aziz died in Cairo in 1198, his young son Mansur replaced him. His uncle, al-Afdal, started to befriend him. However, this time, al-Afdal fought with his uncle, al-Adil. As a result of these struggles, al-Afdal was defeated by his uncle and had to retreat to Samsat. In this paper, the central authority gap caused by al-Afdal in the Ayyubid State and the role of Bayt al-Maqdis in the formation of this gap will be discussed.

KEYWORDS: al-Afdal, Diya al-Din ibn al-Athir, Bayt al-Maqdis, al-Aziz, al-Adil.

GİRİŞ

Eyyûbî Devletinin ismi, Selâhaddin Yusuf b. Eyyûbî'nin (571-589/1175-1193) babası olan Necmeddin Eyyûb'e dayandırılmış olup, devlet Mısır'da kurulmuştur (İbn Hallikân, t.y., 139; İbn Haldûn, t.y., 289; Sallâbî, 2016, 247-248). Dönem kaynakları Eyyûbî Devleti'nin Hezbâniyye Kürtlerinden Revâdiyye aşiretine mensup olduğunu belirtirken günümüzde yapılan bazı çalışmalar onların Kürt ve Arap karışımı olduğunu yazmaktadır (İbnü'l-Esîr, t.y., 119; İbn Kesîr, 1994, XII, 467).¹ Eyyûbî ailesinin Kürt olduğu hususunda tarihçiler genel olarak görüş birliği içerisinde (İbnü'l-Esîr, t.y., 119; İbn Hallikân, t.y., 139-145; Şeref Han, 1971, 71; Cevdet, 1985, 251; Ulvan, 1992, 17-18; Demir, 2013, 460; Basuğuy, 2017, 25).

Eyyûbî ailesi, Şeddâdîler (951-1175), Selçuklular (1040-1308) ve Zengîler (1127-1233) içerisinde önemli görevlerde bulunmuşlardır. Bu aile Zengîlere bağlı iken Haçlılara karşı verilen mücadelelere katılmış, Ortadoğu'da İslâm birliğini sağlama yolunda 1171 yılında İsmâîlî Fatîmî Devleti'ni (909-1171) kontrolleri altına almışlardır. Sultan Selâhaddin Eyyûbî'nin fiilen her ne kadar 1169, 1171 ve 1174'te Mısır'da devlet kurduğu görülsede de hukukî olarak Mayıs 1175'te Abbâsî halifesi Müstazî-Biemrillâh'ın verdiği onayla resmîyet kazandığı bilinmektedir. Selâhaddin Eyyûbî döneminde devletin sınırları Mısır, Sudan, Libya, Tunus, Kuzey Irak, el-Cezîre, Ürdün, Suriye, Hicaz ve Yemen'e kadar yayılmıştır.

EL-MELİKÜ'L-EFDAL'İN SULTAN OLMASI VE KARDEŞİ EL-MELİKÜ'L-AZİZ İLE ARALARININ BOZULMASI

Eyyûbî Devleti, konfedere, federe ve üniter bir yapıya sahip olmakla beraber, en büyük yönetici Mısır sultanı idi. Selâhaddin Eyyûbî, hastalığı sırasında devleti oğulları ve kardeşi arasında taksim etti. Onun 589/1193 yılında vefat etmesiyle yerine oğlu el-Melikü'l-Efdal geçti. Bu sırada Selâhaddin'in kardeşi el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin Ebû Bekir Kerak'ta bulunuyordu. Burada ağabeyi Selâhaddin Eyyûbî'nin vefat haberini alınca önce yeğeni olan el-Efdal'e bağlılığını bildirmek istemedi. Ancak Sincar, Mardin ve Musul beylerinin Zengî Devleti'ni canlandırmak istemeleri ve el-Âdil'in elindeki iktâları ele geçirmek için harekete geçmeleri sebebiyle o da yeğeninın sultanlığını kabul etmek zorunda kaldı (Kaya, 2006, 144; Doski, 2012, 125-127). Sultan Selâhaddin'in vefatıyla birlikte aile arasındaki anlaşmazlık hemencecik ortaya çıkmaya başladı.

el-Efdal devlet yönetimini ele aldıktan sonra bazı değişikliklere giderek kendi görüşlerine uygun olarak Cizreli Ziyâeddin Nasrullah b. Muhammed İbnü'l-Esîr'i vezirliğe getirerek devlet işlerinin idaresini ona bıraktı.² Ayrıca el-Efdal zevku sefaya ve eğlenceye daldığı için babasının dönemindeki devlet adamlarından birçoğunu ve halkı aleyhine döndürdü. Bunların arasında Kâdî el-Fâzıl,³ İmâdüddin el-İsfehanî⁴ ve Bahâddin İbn Şeddâd⁵ da vardı. Aynı zamanda Salâhiyye memlûklerinden olan Fahrüddin Çerkes, Esedüddin Sarı Sungur, Zeynüddin Karaca, Şemseddin Sungur el-Kebîr ve Aybeg gibi önemli devlet adamlarını da kendinden uzaklaştırdı. Böylece bunlar el-Efdal'den ayrılarak bazıları Mısır'da el-Azîz'in yanına bazıları da Haleb'de el-Melikü'z-Zâhir'in yanına gittiler (Ebû Şâme, t.y., 245-246; Cevdet, 1985, 320; Kuşçu, 2013, 144; Timurtaş, 2016, 406-408).

el-Efdal, Dımaşk'ta olması ve babasının gölgesinde kalması hasebiyle bağımsız davranabilme imkânı bulamamış bu sebeple de devlet yönetiminde tecrübe sahibi olamamıştı. Babası döneminde değer verilen âlim ve emîrleri küstürmesi de onun siyasî kabiliyetten yoksun olduğunu ortaya koymaktadır. Mısır'a giden âlim ve emîrler el-Azîz'i, babasının makamı olan saltanatı ele geçirmesi için onu cesaretlendirip "Kürtler ve Mısır ordusunun Esedüddin'e bağlı memlûkleri (Esedîyye) kardeşinden yanadırlar. Biz, onların, kardeşinin yanına

geçerek seni ülkeden çıkarmalarından korkuyoruz. Bu durumda Dimaşk'ı ele geçirirsek iyi olur" diyerek kışkırtıyorlardı.⁶

Mısır'a hâkim olan el-Azîz, âlim ve emîrlerin görüşleri doğrultusunda Dimaşk'a doğru hareket edip burayı almak niyetindeydi. el-Efdal ise hem kardeşiyle arasının bozulmasını hem de kan dökülmesini istemiyordu. Bu sebeple iktâ gelirleri, giderlerini karşılamaya yetmeyen ancak üç semavî din için de önemli olan Kudüs şehrini ona vereceğini bildirdi. el-Efdal'in bu davranışı, babası döneminden beri görüşlerine değer verilen emîr ve ulema kesimini mutlu ederken Kudüs'te bulunan nâibleri rahatsız etmişti. Onlar, el-Efdal'e Selâhaddin'in büyük oğlu olduğunu hatırlatarak tahtın kendi hakkı olduğu konusunda telkinde bulunuyorlardı. Nâiblere göre böyle bir hareket el-Efdal'in hükümdarlar nezdindeki saygınlığını yitirmesine sebep olurdu. Onun yapması gereken şey Kudüs'ün teslimi değil ordusunu toplayarak kardeşine karşı durmak olmalıydı. Büyük oğul olması ve babası tarafından halef bırakılması sebebiyle hutbe ve sikke onun hakkı idi (Kaya, 2006, 149). Aslında Kudüs nâiblerinin bu tavırları el-Efdal'i düşündüklerinden değildi. Onların karşı çıkmalarının asıl sebebi, daha önce Selâhaddin Eyyûbî tarafından Kudüs gelirlerini tahsis etmek için kurulan vakfa el uzatmış olmaları idi. Asıl amaçları, yolsuzluklarının ortaya çıkmasını önlemektir. Hal böyle olunca el-Efdal, nâiblerinin etkisinde kalarak Kudüs şehrini vermekten vazgeçti. Bu hareketiyle bir kez daha siyasetten anlamadığını ortaya koymuş oldu. Böylece el-Efdal'in Kudüs'ü verme konusundaki geri adımı iki kardeş arasında düşmanlığın ortaya çıkmasına ve el-Azîz'in vefatına kadar devam etmesine neden oldu. Her ne kadar el-Azîz bir girişimde bulundursa da el-Efdal'in Kudüs'ü vermekten vazgeçmesi, Meymûn el-Kasrî ve Sungur el-Kebîr'in Şam ve Nablus'u almak için el-Azîz'e cesaret vermesi ile beraber olayları daha da alevlendirdi. Meymûn el-Kasrî ve Sungur el-Kebîr'in bu davranışlarının sebebi el-Efdal'in yönetiminden rahatsız olmaları idi. Ancak Şam ve Nablus el-Efdal'in hâkimiyet kurduğu topraklar arasındaydı. Bu tutumdan da anlaşılacağı üzere el-Efdal, kardeşine karşı barışçıl bir politikadan yanadır. Fakat yanında bulunan emîr ve devlet adamlarının verdiği telkinler onun barışçıl tutumunun değişmesine neden oldu. Bu yüzden de barış yanlısı tutumu verdiği sözlerden ileriye gidememiştir (Çakıroğlu, 2008, 41-42; Zâhir, 1976, 106-108; Kaya, 2006, 147-148).

EL-MELİKÜ'L-AZİZ'İN BİRİNCİ DIMAŞK KUŞATMASI (590/1194)

el-Melikü'l-Azîz, Kudüs meselesinden dolayı ağabeyine karşı öfkeli olmakla beraber bir de el-Efdal'in elinde bulunan Cübeyl'i Haçlılar'a kaptırması el-Azîz'e beklediği fırsatı vermişti. Aynı zamanda Mısır emîrlerinin, el-Azîz'i devletin başına geçmesi konusunda cesaretlendirmesi, onun büyük bir ordu hazırlayıp Dimaşk'a doğru hareket etmesine neden oldu. el-Efdal bu duruma çok kızdı. Haberi duyar duymaz el-Cezîre bölgesine hâkim olan amcası el-Âdil'den ve diğer bölgelerdeki emîrlerden yardım istedi. Bunun üzerine kardeşi Haleb hâkimi ez-Zâhir, Hims hâkimi Esedüddin Şirkûh, Hama hâkimi Nâsirüddin Muhammed b. Takıyyüddin

Ömer ve Musul hâkimi İmâdüddin Zengî b. Mevdûd da askerleriyle beraber el-Efdal'e yardım etmek için Dimaşk'a geldiler.⁷ Aslında bu emîrlerin yardım sebebi el-Efdal'i sevmeleri değildi. Onlar, el-Azîz'in güçlenip topraklarına göz dikmesinden korktukları için yardımda bulunmuşlardı.

el-Azîz, Esediyye,⁸ Salâhiyye⁹ ve Kürtlerden oluşan bir orduyla yola çıkıp Kesved¹⁰ yakınlarında karargâh kurdu. el-Efdal, bundan haberdar olunca şehri ona karşı korumaya alıp nehir sularının önünü kapatarak el-Azîz ve askerlerini zor durumda bıraktı (Çakıroğlu, 2008, 51-52).

el-Azîz, ittifak haberini alınca Dimaşk'ı el-Efdal'den alamayacağını anladı. Bu sırada amcası el-Âdil vasıtasıyla barış görüşmelerine başladı. Görüşmeler sonucunda nihayet bir anlaşma yapıldı. Buna göre, Kudüs ve o civardaki Filistin şehirleri el-Azîz'e ait olacak, Dimaşk, Taberiyye¹¹ ve çevresiyle el-Gavr eskiden olduğu gibi el-Efdal'de kalacaktı. Fakat el-Efdal, Suriye sahilindeki Lâzkiye ve Cebele'yi kardeşi ez-Zâhir'e verecek, Mısır'daki eski iktâlarına ek olarak Şam, Cezîre ve Urfa çevresi de el-Âdil'e ait olacaktı. Anlaşma yapıldıktan sonra meliklerin her biri beldelerine geri döndüler.¹² el-Efdal böylelikle elinde bulunan Kudüs, Lazkiye ve Cebele'yi kaybetti. Bu durumdan da anlaşıldığı gibi el-Efdal ve kardeşleri babası gibi güçlü ve irade sahibi değillerdi.¹³

Yapılan anlaşma her ne kadar olumlu olarak görünse de el-Efdal'in elinde bulunan Suriye'deki bazı toprakları kaybetmesi egemenlik alanını daralmasına neden olmuştur. Ayrıca el-Âdil'in iktâlarına ek olarak yeni iktâlar katması da onu daha da güçlendirmiş, devlete hâkim olmak için ona yeni imkânlar sunmuştur. el-Âdil ve el-Azîz bu durumdan fayda sağlamış gibi görünüyorsa da onlar pek memnun değildi. Nitekim ilerleyen süreçte Dimaşk'ı el-Efdal'den alabilmek için amca-yeğen bu tür girişimlerini tekrarlayacaklardı (Kaya, 2006, 148-149).

Bütün bu gelişmelere rağmen el-Efdal'in yeterince ders almadığını ve devletin önemli mevkillerinde bulunan âlim ve emîrleri incitmeye devam ettiği görülmektedir. Nitekim bir süre sonra Salâhiyye'nin önde gelenlerinden İzzeddin Üsâme, Şemseddin Aydemir b. Sâlâr ve ardından Dimaşk kadısı Şerefeddin ibn Asrun'un (Muhyiddin b. Ebî Asrun) da Dimaşk'tan ayrılarak Mısır'a gittikleri görülmektedir. el-Azîz yanına gelen bu emîrlere karşı hürmette kusur etmediği gibi Şerefeddin İbn Ebî Asrun'u da Mısır kadılığına atayarak daha da güçlenecektir (Ebû Şâme, t.y., IV, 248-249; Kaya, 2006, 149-150).

el-Efdal ise değerli âlim ve emîrlerin kendisini birer birer terk ettiğini görünce yaptığı yanlışlardan dönüp tövbe etti. İçki ve eğlenceden uzak durarak kendisini ibadete verdi. Hatta kendi el yazısıyla Kur'ân-ı Kerim'in bir nüshasını yazdı. Tabi ki bu değişimde halkın ona karşı olan tavrının da büyük bir etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü halk el-Efdal'den uzak durarak ona, *Uyuyan Sultan* lâkabını vermişti. Bu durum el-Efdal'in kendisine çeki düzen vermesinde etkili oldu. Bununla birlikte zaman zaman eski alışkanlığını devam ettirdiği ve içki âlemleri yaptığı da oluyordu.¹⁴

EL-MELİKÜ'L-AZİZ'İN İKİNCİ DİMAŞK KUŞATMASI (590-591/1194-1195)

el-Melikü'l-Azîz'in yanında bulunan âlim ve emîrler, Dimaşk'ı alması için tekrar tavsiyelerde bulunup onu cesaretlendirmeye başladılar. Dimaşk'ı almadan rahat bir nefes almayacağını bilincinde olan el-Azîz, şehri almak için tekrar harekete geçti. Yukarda da zikredildiği gibi el-Azîz daha önce de Dimaşk seferine çıkmış fakat meliklerin ittifak kurduklarını öğrenince geri dönmek zorunda kalmıştı. O, aynı senelerde Dimaşk seferine tekrar çıkmak için hazırlık yapmaya başladı (İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 105; Ebû Şâme, t.y., IV, 249-250; Cevdet, 1985, 321).

el-Efdal, bu haberi alınca amcası el-Âdil ve kardeşi ez-Zâhir'in yanına giderek yardım istedi. Ancak ez-Zâhir amcasına hem kırgın olduğu için hem de ona güvenmediğinden dolayı kardeşinin yardım talebini karşılıksız bıraktı. el-Efdal, bu duruma çok üzüldü. Ancak yapacak bir şey yoktu. Zaman kaybetmeden Haleb'ten çıkıp Dimaşk'a gitti. Bir süre sonra amcası da buraya geldi. Bu esnada el-Azîz de Dimaşk yakınlarına kadar gelmişti.¹⁵

Mısır'da Salâhiyye ve Esediyye adlarında farklı iki askerî grup vardı. Bu iki grubun arası bilmediğimiz bir olaydan dolayı bozuktu. el-Azîz Mısır'a hâkim olduktan sonra Salâhiyye'ye duyulan itimattan dolayı onlara ilgi göstererek bu emîrleri önemli mevkilere getirdi. Örneğin Salâhiyye'ye bağlı olan Şerefeddin İbn Ebi Asrun'u Mısır kadılığına getirirken, Fahrüddin Çerkes'i de ordu komutanlığına tayin etti. Esediyye'ye bağlı emîrlere ise pek fazla itimat etmediği gibi önemli mevkilerde de bulundurmadı. el-Azîz'in göstermiş olduğu bu davranışlar Esediyye emîrlerinin daha fazla düşmanlık ve kin duymasına yol açtı. Bu yüzden Esediyye'nin kumandanı Seyfeddin Ayazkuş, Ebû'l-Heycâ es-Semîn ve diğer emîrler, el-Efdal ve el-Âdil'e elçi gönderip el-Azîz'e karşı onlarla işbirliği yapmak için çağrıda bulundular. Bu çağrı neticesinde Dimaşk'ta bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda şayet Mısır ele geçirilirse el-Efdal'e, Dimaşk ise amcası el-Âdil'e teslim edilecekti. Onlar da bu çağrıya karşılık verip Dimaşk'tan çıktılar. el-Efdal ve el-Âdil, Dimaşk'tan çıkınca Esediyye taraftarı olan emîrler onların tarafına geçtiler. el-Azîz bu durumun farkına varınca Mısır'a geri dönmek zorunda kaldı.¹⁶

el-Efdal, eline geçen bu fırsatı değerlendirmek için amcasıyla beraber kardeşi el-Azîz'in elinde bulunan topraklara saldırmaya başladı. el-Efdal, daha önce 1194 yılında yapılan I. Dimaşk Kuşatmasından sonra Kudüs şehrini kardeşine kaptırmıştı. Bundan ötürü kardeşine kaptırdığı Kudüs şehrini geri alabilmek için ilk başta burayı almaya karar verdi. el-Azîz, Kudüs şehrini ele geçirince buraya güvendiği emîrlerinden İzzeddin Cordik en-Nûrî'yi nâip olarak atamıştı. el-Efdal ve el-Âdil, Kudüs nâibi İzzeddin Cordik'e haber gönderip ona başka bir yerde iktâ verme karşılığında şehri teslim etmesini istediler. İzzeddin Cordik bu teklifi kabul etti. Böylece el-Efdal Kudüs'ü ondan alıp kendi adamlarından Ebû'l-Heycâ es-Semîn'e verdi. Daha sonra el-Efdal, el-Âdil, Esediyye memlûkleri ve Kürtlerden oluşan askerlerle beraber Mısır'a doğru hareket ettiler. Onlar, Bilbis'e doğru yol alırken askerlerin el-Efdal'e katıldığını gören amcası, Mısır'ı ele geçirdikten sonra Dimaşk'ı kendisine teslim etmemesinden korktuğu için el-Azîz'e gizlice haber gönderdi. Ona, Mısır'dan ayrılmamasını ve Bilbis'e sahip çıkmasını istedi. O da,

amcasının bir planının olduğunu düşündüğü için Salâhiyye ve onların lideri Fahrüddin Çerkes'i yanında bir orduyla Bilbis'e gönderdi. el-Âdil de el-Efdal'in Bilbis'e girmemesi için ona engel olmaya çalışıyordu. Ancak başarılı olamadı. Her şeye rağmen el-Efdal, Bilbis'e girerek burada bulunan Salâhiyye memlûklerini kuşatma altına aldı. Hızını alamayan el-Efdal kardeşinin yaptığı faaliyetlerden dolayı Mısır'a girmek istedi. Ancak el-Âdil buna karşı çıkarak, *"bu ordu islâm ordusudur. Eğer onlar birbirleriyle savaşırlarsa o zaman kâfir düşmanı kim kovacak. Burada böyle bir savaşa gerek yok çünkü bu ülke senin ve senin hâkimiyetindedir. Eğer sen Mısır ve Kahire'yi zorla ele geçirirsen o zaman ülkenin heybet ve ihtişamı yok olur, düşman oraya göz diker. Orada sana mani olacak kuvvet yoktur"* dedi.¹⁷

el-Âdil yeğeni el-Efdal'in güçlenip Dimaşk'ı kendisine vermemesinden korktuğu için onun Mısır'a girmesine engel oldu. Çünkü şunu iyi biliyordu ki eğer el-Efdal, Mısır'ı da alırsa hem Dimaşk hem de Mısır'da tek söz sahibi o olacaktı. Bu durum onu daha da güçlendirecekti. Bundan dolayı yeğeni el-Azîz'e, el-Kâdî el-Fâzıl'ı elçi olarak göndermesini ve ağabeyiyle aralarında antlaşma yapmasını istedi. el-Efdal, Kâdî el-Fâzıl'ı karşısında görünce daha önce onu küstürdüğü için pişmanlık duymuş ve bu sefer onu kırmamıştı. Aralarında antlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya göre el-Azîz'in elindeki Mısır hariç Taberiyye, Ürdün, Kudüs ile Filistin'deki bütün şehirlerin el-Efdal'e verilmesi kararlaştırıldı. el-Âdil'in de eski iktâlarına sahip olarak devam etmesi ve Mısır'da el-Azîz'in yanında kalması kararlaştırıldı. el-Âdil, Esediyye ve Kürtlerin el-Azîz'i istemediğini, aslında kendisini tercih ettiklerini bildiği için böyle bir anlaşma yapmayı yeğledi. Anlaşma sağlandıktan sonra taraflar bu akde sadık kalacaklarına dair söz verdiler. Daha sonra el-Efdal Dimaşk'a döndü. el-Azîz ise Esediyye emirlerinden çekindiği için amcasının yanında kalmayı daha kârlı buluyordu.¹⁸ el-Âdil, önceleri el-Efdal'in tarafını tutuyordu. Ancak o, el-Efdal'in Mısır'ı ele geçirip devletin tek söz sahibi olacağından endişelenmeye başladı. Bu düşünce onu, Mısır'a hükmeden yeğeni el-Azîz ile ittifak yapmaya sevk etti (Ebû Şâme, t.y., IV, 251-252; Kuşçu, 2013, 145; Basuğuy, 2017, 29-30).

DİMAŞK'IN EL-MELİKÜ'L-EFDAL'İN ELİNDEN ALINMASI (27 RECEP 592/26 HAZİRAN 1196)

Dimaşk'ta bulunan el-Melikü'l-Efdal, bütün idarî işlerini veziri Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'e devretti. Ancak bu vezirin yönetimdeki keyfi hareketleri halkın tepkisine neden oldu. Bu durumu fırsat bilen el-Melikü'l-Âdil, Dimaşk'ı el-Efdal'den almaya karar verdi. el-Âdil bunu tek başına yapamayacağını bildiği için yeğeni el-Azîz'i Dimaşk'ı alması için cesaretlendirmeye başladı. Ancak el-Efdal, el-Âdil'e o kadar çok güveniyordu ki, kendisi şehirde olmadığı zaman amcasının rahatlıkla şehre girip çıkmasına izin veriyordu. ez-Zâhir, birkaç defa ağabeyini uyarsa da o, buna aldırmış etmedi. Buna rağmen ez-Zâhir amcası ve kardeşi el-Azîz'e mektup gönderip el-Efdal'i rahat bırakmalarını istedi. Ancak onlar, ez-Zâhir'in sözünü dinlemediler. ez-Zâhir, Bahâeddin ibn Şeddad'ı kardeşi el-Azîz'in yanına göndererek Dimaşk'tan vazgeçmesini istedi. O, âlimlere değer verdiği için

Bahâeddin ibn Şeddat'ın teklifini kabul etti. Ne yazık ki daha sonra amcasının sözlerinden dolayı bu kararından vazgeçti. ez-Zâhir, el-Efdal'e şöyle bir teklif göndererek "amcamızı aramızdan çıkar, ondan bize hayır gelmez. Biz senin her isteğini yerine getiririz. Ben onu senden daha iyi tanırım ve ona senden daha yakınım. O, senin amcan olduğu gibi benim de amcamdır. Üstelik ben onun damadıyım. Eğer ondan bize hayır geleceğini bilsem andolsun ki, ben, ona, senden daha yakın olurum" dedi. Ancak el-Efdal, bütün bu uyarıları dikkate almadığı gibi buna karşılık "sen herkes hakkında sûzanda bulunuyorsun. Amcamızın yararına olan hangi şey bizi rahatsız eder, bize zarar verir? Biz kendi aramızda birlik olunca hepimiz onunla asker gönderdik. O da bizim elimizdeki yerlerden daha fazla şehri ele geçirdi. Bu takdirde biz kötü bir hatıra bırakmış oluruz" diyerek kardeşi ez-Zâhir'in teklifini reddetti.¹⁹

el-Âdil kıvrak bir zekâyâ sahip olmasının yanında siyasî olarak da ne yapacağını iyi bilen bir şahsiyetti. el-Âdil, İkinci Dimaşk kuşatmasında bir yandan el-Efdal'in Mısır'ı ele geçirmesine mani olurken bir yandan da Mısır'a yerleşip yeğeni ile iş birliği yapmaya çalışıyordu. el-Âdil Mısır'da kaldığı süre zarfında el-Azîz'i kendi tarafına çekerek Dimaşk'a bir sefer yapmaya karar verdiler. Sefere çıkmadan önce şu hususta anlaştilar: Şayet Dimaşk ele geçirilirse el-Azîz Eyyûbî Devleti'nin tahtına oturacak Dimaşk şehri de el-Âdil'e verilecektir. Bunun üzerine el-Azîz ve amcası Mısır'dan Dimaşk'a doğru hareket ettiler. Birlikte söz konusu şehrin yakınına gelerek el-Efdal'in çok güvendiği emîrlerinden Ebû'l-İzz b. Ebû Galib el-Hımsî'yi kendi taraflarına çektiler. Bu kişi Dimaşk'ın "el-Bâbu'ş-Şarkî" adlı kapısının muhafızıydı. Ebû'l-İzz, el-Bâbu'ş-Şarkî kapısından 27 Şaban 592/24 Temmuz 1196 tarihinde el-Âdil'i askerleriyle beraber şehre aldı. el-Efdal, amcasını Dimaşk'ta görünce işin aslını o zaman anlayabildi. el-Efdal'in bu kadar güvendiği ihşanda bulunduğu bir kişi neden bunu yapar desek de kişisel menfaatin devletin menfaatine baskın gelmiş demekten başka bir şey aklımıza gelmiyor. el-Âdil kıvrak zekasıyla her şeyi ince hesaplamış ve tereyağından kıl çeker gibi Dimaşk'a girmeyi başarmıştı. Bu sırada el-Azîz de Dimaşk'ın batısındaki el-Maydânu'l-Ahdar'a gitmişti.²⁰

Kardeşi el-Melikü'z-Zâhir'in sözlerine inanmayarak büyük bir hüsrân yaşayan el-Melikü'l-Efdal, payitahtının zapt edildiğini görünce kardeşi ve amcasının yanına geldi. Onlar da el-Efdal'in birkaç gün Dimaşk kalesinde kalmasına izin verdiler. el-Efdal, birkaç gün burada kaldıktan sonra el-Âdil ile el-Azîz, onun kendilerine karşı ayaklanmasından korktukları için askerleriyle beraber şehir dışına çıkarma kararı aldılar.²¹ Böylece Dimaşk ve buraya bağlı yerleri teslim etmesini kendisinin de Sarhad Kalesi'ne gitmesini istediler. el-Efdal, mecburen şehrin dışına çıktı. el-Efdal'e yanlış yönlendirmelerde bulunan veziri Ziyâeddin İbnü'l-Esîr ise saklandığı bir sandık içinde kaçarak canını kurtardı (Timurtaş, 2018, 17).

Şaban 592/ Temmuz 1196 yılında el-Azîz hükümdar olarak Mısır'da Eyyûbî Devleti'nin tahtına oturdu. Amcası el-Âdil'i ise Dimaşk'ta nâib olarak bıraktı. Artık hutbe el-Azîz Osman adına okunarak sikkeler onun adına bastırıldı.²²

EL-AZİZ'İN KISA SÜREN HÜKÜMRANLIĞINDAN SONRA EL-EFDAL'İN MİSİR'DA SÖZ SAHİBİ OLMASI (595/1198-1199)

el-Azîz, Dimaşk Kalesi'ni teslim aldıktan sonra, bir gün içki âleminde iken sarhoş bir ânında şehri tekrar el-Efdal'e vereceğini söyledi. Yine başka bir rivayete göre el-Azîz ağabeyine, *“bizim isteğimizi kabul etseydin, hutbe ve sikke bizde kalsaydı senin makamın alınmayacaktı. Ben sana ve senin istediklerine razı geldim. Amcamın yanında özür dilemekten çekindim”* (Çakıroğlu, 2008, 67) dedi. el-Âdil bu olaylardan haberdar olunca yeğeni el-Efdal'in ve ailesinin derhal Dimaşk'tan çıkmasını emretti. Böylece o da ailesi ve kardeşi Kutbeddin'le beraber Sarhad'a gitti (İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 109-110; İbn Kesîr, 1994, XIII, 84; Runciman, 2008, III, 71).

Mısır Hükümdarı el-Azîz, kısa idareciliğinden sonra, bir gün ava çıktığı sırada Feyyûm yakınlarında atının ayağı takılınca yere düşerek büyük bir yara aldı. Aldığı yara yüzünden yatağa düşen sultan, oğlu el-Melikü'n-Nâsirüddin (Mansûr) Muhammed'i velihaht olarak tayin etti. Birkaç gün sonra da 20 Muharrem 595 (22 Kasım 1198) tarihinde vefat etti.²³ Onun kısa idareciliğinden sonra emîrler oğlu el-Mansûr Muhammed'i başa geçirdiler. el-Azîz'in vefatı üzerine babasının memlûkû olan Bahâeddîn Karakûş,²⁴ el-Mansûr'un atabegliğini yaparak devleti idare etti. el-Azîz'in ölümüyle birlikte Mısır'daki güç dengelerinin değişimi kaçınılmazdı. Bu sebeple Salâhiye birlikleri, Mısır yönetimini kendilerine yakın gördükleri el-Âdil'e teslim etmek isterken Esediye birlikleri ve Kürtler de el-Efdal'den yana tavır koydular.²⁵ Bunun üzerine Esediyye'nin lideri Seyfeddin Yâzkec ile Salâhiyye'nin lideri Fahrüddin Çerkes, Mısır'a melik yapacakları şahıs üzerinde anlaşmak üzere bir araya geldiler. Ancak aralarında antlaşma sağlamayınca el-Kâdî el-Fâzıl'ın yanına giderek ona durumu izah ettiler. Kâdî el-Fâzıl da; *“ben, sizden birini veya bir idareciyi azletmenizi istemem. Çünkü bu sizlerden bazıları için uygun olmaz ve onların düşmanlığını kazanırım. Fakat sizler kendi aranızda benim görüşüme razı geleceğiniz konusunda anlaşsanız ben size yapmanız gerekeni söylerim”* dedi. Onlar da bu teklifi kabul edince Kâdî el-Fâzıl, el-Efdal'i tavsiye etti. Peki, Kâdî el-Fâzıl niçin el-Efdal'in ismini söylemişti? Daha önce onun ve arkadaşlarının sözlerine kulak asmayarak veziri Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'in sözleriyle hareket etmiş ve onları kırmıştı. Ayrıca el-Efdal zevku sefaya düşkün ve idareci olarak tecrübesiz biriydi. Anlaşılan o ki ya Seyfeddin'e değer verip gönderdiği elçiden dolayı onu kıramamış ya da el-Âdil'in ihtiraslarını ve kardeşleri birbirine düşürdüğü için onun ismini zikretmedi. Bunun üzerine Seyfeddin Yazkec, el-Efdal'i Mısır'a getirmek için adam gönderdi.²⁶

el-Efdal, Seyfeddin Yazkec'in gönderdiği adamlarla beraber yola çıktı. Kudüs'e yaklaşınca oradan gelen bir grup onu karşılayarak Kudüs halkının kendisine itaat arz ettiğini bildirdiler. Bunun üzerine el-Efdal, vakit kaybetmeden Bilbis'e gitti. Buradaki halk tarafından da iyi karşılandı. Ancak ona karşı Fahrüddin Çerkes, Zeynüddin Karaca, Esedüddin Sarı Sungur ve Meymûn el-Kasrî gibi Salâhiyye'ye mensup bir topluluk onun aleyhinde birleşerek Mardin'de bulunan el-Âdil'e haber gönderdiler ve kendisi ile anlaşmak istediklerini bildirdiler. Fakat o,

Mardin’i ele geçirmeyi kafasına koyduğu için bu teklifi kabul etmeyi biraz geciktirdi.²⁷

el-Efdal, 7 Rebiyülevvel 595 günü Mısır’a geldi. Daha sonra yeğeni el-Melikü’l-Mansûr Muhammed küçük olduğu için onun atabeyliğine atandı. el-Efdal, ülkede birlik ve düzeni sağlamaya başladı. Halk artık ona itaat etmeye başlamıştı. Onun uygulamaları devlet içindeki taht krizini sonlandırmış görünüyordu. el-Mansûr ise sadece isim olarak melik görünüyordu. el-Efdal daha önce vezirliğini yapan Ziyâeddin İbnü’l-Esîr’e haber gönderip Mısır’a davet etti. Anlaşılan o ki el-Efdal daha önce vezirinin yaptığı yanlış uygulama ve davranışları görmezlikten gelmiş ya da görmek istememişti.²⁸

EL-MELİKÜ’L-ÂDİL’İN MİSİR’A HÂKİM OLMASI (596/1199-1200)

el-Melikü’l-Âdil’den razı olmayan yeğeni Haleb meliki ez-Zâhir, Hıms hâkimi olan amcasının torunu Esedüddin Şîrkûh b. Muhammed b. Şîrkûh ve diğer bazı emîrler el-Âdil’in Mardin’de olmasını fırsat bilerek el-Efdal’in bunu değerlendirmesini istediler. Aslında onlar el-Efdal’e, el-Âdil’in yayılcı politikasından tedirgin oldukları için bu teklifi sunmuşlardı. el-Efdal, daha önce güvendiği, saygı duyduğu amcası tarafından tahttan indirilmişti. Bu sebeple ona karşı büyük bir kin besliyordu. Ayrıca hem tahttan indirilmesi hem de bulunduğu topraklardan uzaklaştırılması onu çok üzmüştü. Bu sebepleri göz önüne alan el-Efdal, bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra 15 Cemâziyelevvel 595/15 Mart 1199 günü Mısır’dan Dımaşk’a doğru yola çıktı ve şehir önlerine ulaştı. el-Âdil’in Dımaşk’taki Salâhiye emîrleri ona el-Efdal’in şehri zapt etmek üzere geldiğini haber verdiler. Bunun üzerine el-Âdil oğlu el-Melikü’l-Kâmil Muhammed’i Mardin kuşatması için ordunun başında bırakarak kendisi Dımaşk’a geldi.²⁹

Dımaşk’ta el-Efdal ile el-Âdil arasında büyük bir çatışma meydana geldi. Kuşatmanın ilk günü şehir neredeyse düşecekti. O gün, Hakkârî Kürtlerinden Fakîh İsâ el-Hakkârî’nin kardeşi Mecdüddîn el-Hakkârî, Dımaşk’taki Kürt emîrleri ve yanındaki askerlerle birlikte Babü’s Seleme’den şehre girdi. Bu arada şehre girenler “Yâ Efdal Yâ Mansûr” şeklinde el-Efdal lehine tezahüratta bulununca Dımaşk halkı da el-Efdal lehine tezahüratlarda bulunarak ona itâat arz ettiler. Bunun üzerine surların üzerinde bulunan Dımaşk askerleri paniğe kapıldılar. el-Âdil, ne zaman zora düşse karşı tarafın emirlerine rüşvet vererek kendi tarafına çekirdi. Burada da verdiği rüşvetle el-Efdal’in komutan ve emirlerini kendi tarafına çekmeyi başardı. el-Efdal, artık savaşı kazandığını düşünüyordu. Ancak beklenmeyen hadiseler böyle bir zafer düşüncesinin henüz erken olduğunu ortaya koydu. Ona mensup Esediyye emîrlerinden ve Haleb askerlerinden bir grup saf değiştirerek el-Âdil’in tarafına geçmiş bu arada Salâhiyye emîrlerinden bir grup el-Âdil’e yardıma gelmişti.³⁰ Böylece el-Efdal dâhil olmak üzere yanındaki emîrler kendi beldelerine döndüler. Ancak gücüne güç katmış olan el-Âdil, bir süre sonra bazı Salâhiyye emîrleriyle beraber Mısır’ı ele geçirmek için Dımaşk’tan yola çıktı. el-Mansûr’un atabeyinin el-Efdal olmasını kararlaştıran bazı Salâhiyye emîrleri ettikleri yemini bozarak el-Âdil’in tarafına geçtiler (İbn Kesîr, 1994, İbn

Kesîr, 1994, XIII, 98-99; Abu'l-Farac, 1950, II, 472). Bunun üzerine amcasıyla anlaşmak zorunda kalan el-Efdal'e Meyyâfârikin, Hani, Sümeysât ve Cebel Cûr (Bingöl) verildi. Daha sonra el-Efdal, 18 Rebiyü'lâhir 596 yılında Cumartesi gecesi (5 Şubat 1200) Mısır'dan ayrılarak Sarhad'a gitti. el-Âdil ise Mısır'a yerleştikten sonra el-Azîz'in oğlu el-Mansûr Muhammed'in atabeyliğini yaptı. Ancak bir süre sonra Şevval ayında (Temmuz-Ağustos 1200) el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in adına okunmakta olan hutbeye son vererek kendi adına hutbe okutmaya başladı. Eyyûbî Devleti'nde bulunan emîrlerin çoğu, onun el-Efdal'e yaptığı ihanetin farkına varmışlardı. Ancak yapacakları bir şey kalmadığı gibi bu duruma sessiz kalmaktan başka çareleri de kalmamıştı. el-Âdil'in Eyyûbî Devleti'nin sultanı olmasıyla merkezî otorite yeniden sağlanmış oldu.³¹

SONUÇ

Selâhaddin Eyyûbî, son günlerinde devleti oğulları ve kardeşi arasında paylaşarak yerine oğlu el-Efdal'i getirdi. el-Efdal, babası döneminde her ne kadar askerî başarılarla imza atmış olsa bile babasının gölgesinde yaşadığı için devleti idare edebilecek seviyede bilgi ve tecrübeyi elde edememişti. Ayrıca el-Efdal, tahta çıktıktan sonra vezirin etkisinde kalması ve devletin önemli kademelerinde bulunan emîr ve âlimleri küstürmesi de merkezî otoritenin bozulmasına neden oldu. Selâhaddin Eyyûbî'nin devlet idaresine daha güçlü ve tecrübeli birisini getirmesi gerekiyordu. Ancak tahta yeni birisini çıkarmaya ömrü vefa etmedi. Onun vefatından sonra ortaya çıkan taht mücadeleleri sonucundan amcasının desteğini alan el-Azîz başa geçti. Fakat el-Azîz tahta çıktığında kısa sürede amcasının etkisinde kalmaya başladı. İlaveten kısa süren hayatı, merkezî otoritede yeni bir boşluğun ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu durum el-Âdil'in devletin dizginlerini ele almasına kadar sürdü. Onun tahtı ele geçirmesiyle taht mücadeleleri bir süreliğine de olsa son bulmuş oldu.

KAYNAKÇA

- Abu'l-Farac. (1950). *Ebu'l-Ferec Tarihi*. I-II. (Çev. Ömer Rıza Doğrul). Ankara: TTK Yayınları.
- Alptekin, C. (1989). "Musul Atabegliği (Zengîler) (1227-1233)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. (Ed. Hakkı Dursun Yıldız). İstanbul: Çağ Yayınları, (VII), 552-595.
- Azzam, Abdul Rahman. (2015). *Selâhaddin Eyyûbî*. (Çev. Pınar Arpaçay). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Barca, İ. (2016, 23-25 Eylül). "Selâhaddin Eyyûbî'nin Beraber Yaşama Dair Algısı ve Bu yöndeki Pratikleri". *Uluslararası Selâhaddin Eyyûbî Sempozyumu*. (2). Siirt, 235-252.
- Basuğuy, B. (2006). *Selahaddin-i Eyyûbî Devrinde İlmî Faaliyetler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Basuğuy, B. (2016). *El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Döneminde Eyyûbî Devleti (637-647/1240-1249)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Basuğuy, B. (2017). *Haçlılar Karşısında İslâm'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler*. İstanbul: Siyer Yayınları.
- Beyyümi, Ali. (2005). *Kuruluş Devrinde Eyyûbîler*. (Çev. Abdulhadi Timurtaş). İstanbul: Kent Yayınları.

- Cevdet, Ahmed. (1985). *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hûlefa*, V, (Haz.: Mahir İz).
- Çakıroğlu, H. (2008). *Müferricü'l Kurub'a Göre Selâhaddin Eyyübî Sonrası ve El-Melikü'l-Âdil Dönemi (H.590-615/M.1194-1218)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Çakıroğlu, H. (2015). *"Müferricü'l Kurub'a Göre Eyyübî Sultanlarının Örnek Davranışları"*.
- Demir, A. (2011). *Ahlat ve Çevresinde Eyyübî Hâkimiyeti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Demir, A. (2013, 29 Haziran-1 Temmuz 2012). *"Medreselerin Gelişmesinde Eyyübîlerin Rolü"*. *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Uluslararası Sempozyum*. (2/459-471). Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları.
- Doski, Şivan Zâhir Abdullah. (2012). *El-Melikü'l- Efdal Ali b. Salâhaddin Eyyübî (h.565-622/ m. 1169-1225)*. Dimaşk- Suriye.
- Ebû Şâme, (t.y.). *Terâcimu Ricâli'l-Karni's-Sâdis ve's-Sâbi*, V, Beyrut-Lübnan.
- Ebû Şâme. (t.y.). *Kitâbü'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, (Thk.: İbrahim Şemseddin), IV, Beyrut-Lübnan.
- Günaltay, Ş. (1991). *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-* (Haz. Yüksel Kenar), İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Gürbüz, O. (2012). *"İktidara Uzanan Yolda Eyyübî Ailesinin Serüveni"*. Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. (TAED), Erzurum: 387-405.
- Hitti. Philip K. (1981). *İslâm Tarihi*, IV, (Çev.: Salih Tuğ), İstanbul.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân. (2000). *Târîhu İbn Haldûn*. V. (Haz. Halil Şahhâde ve Süheyil Zekkâr). Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- İbn Hallikân, Şemseddin Ebû'l-Abbâs. *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. VII. (Thk. İhsân Abbâs), VII, Beyrût: Dâr-ı Sadr.
- İbn Kesîr. (1994). *el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*. XII-XIII. (Çev. Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Esîr, (1987). *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't Tarih Tercümesi*. X-XI-XII. (Çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özeydin). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (t.y.). *et-Târîhu'l-Bâhr fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye*. (Thk. Abdülkadir Ahmed), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadise.
- Karakuş, N. (2018, Haziran). *"Miladî XII. ve XIII. Asırda Dimaşk ve Haçlılar"*. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 22(1). 189-213.
- Kaya, Ö. (2006, Aralık). *"Bir Eyyubi Melikin Portresi: Melik Efdal Nûreddin Ali b. Selâhaddin Eyyubi"*. Tarih İncelemeleri Dergisi. 21(2). 139-176.
- Kılıç, M. (2001). *Melik Nâsir II. Salahaddin Yusuf Devrinde Eyyübîler Devleti (Hicri 634-659/ Miladi 1236-1261)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kök, B. (2001). *"Karakuş, Bahâeddin"*. İslâm Ansiklopedisi, (XXIV, 441). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kuşçu, A. D. (2013). *Eyyübî Devleti Teşkilâtı*, Ankara: TTK Yayınları.
- Maalouf, A. (1998). *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: Telos Yayıncılık.
- Oflaz, A. (2016, Nisan). *"Eyyübî Ailesinin İlk Dönem Tarihleri"*. Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. (7). 37-60.
- Özbek, S. (1995). *Türkiye Selçukluları- Eyyubi İlişkileri (1175-1250)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Runciman, S. (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi*. II-III, (Çev. Fikret Işıltan). Ankara: TTK Yayınları.
- Sallâbî, A. M. (2016). *Eyyübî Devleti Selâhaddin Eyyübî ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*. (Trc: Şerafettin Şenaslan). İstanbul: Ravza Yayınları.

- Salmazzem, M-A, Bingöl. (2016, 23-25 Eylül). “Selâhaddin-i Eyyübî'nin Müslüman Olmayanlara Yönelik Uygulamalarının Kur'ân Perspektifinden Değerlendirilmesi”. Uluslararası Selâhaddin Eyyübî Sempozyumu. (2), Siirt, 21-33.
- Sümer, F. (1991). “Eyyübî Hükümdarı El-Melik El-Âdil ve Komşu Türk Hanedanları”. Türk Dünyası Araştırmaları. İstanbul.
- Şeref Han. (1971). *Şerefname (Kürt Tarihi)*. (Çev. Mehmet Emin Bozarlan). İstanbul: Ant Yayınları.
- Taş, A. (2016, 13-14-15 Ekim). “Selahaddîn Eyyübî Döneminde Fakih Bir Devlet Adamı: Bahâüddîn İbn Şeddâd (539-632/1145-1234)”, Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu. (1). Elazığ, 2509-2521.
- Timurtaş, A. (2016, 23-25 Eylül). “Selâhuddîn el-Eyyübî'nin Kâtibi El-Kâdî El-Fâzıl ve Kitâbet Sanatı Üzerine”, Uluslararası Selâhaddin Eyyübî Sempozyumu. (1). Siirt, 403-418.
- Timurtaş, A. (2018). *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti Ziyaüddîn İbnu'l-Esîr Örneği*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Tomar, C. (2004). “el-Melikü'l-Azîz”. İslâm Ansiklopedisi, (XXIX, 61-62). Ankara.
- Tomar, C. (2010). “Taberiye”. İslâm Ansiklopedisi, (XXXIX, 323-324). İstanbul.
- Ulvan, A. N. (1992). *Kudüs Fatihî Selâhaddini Eyyübî*. (Çev. Mustafa Salih Çakmaklı). İstanbul: Çıra Yayınları.
- Zâhir, İbn 'Abdî' (1976) *er-Ravdu'z-Zâhir fî Sîreti'l-Melik ez-Zâhir*, (tah., 'Abdu'l-'Azîz el-Huveytir), Riyad.

SONNOTE

- ¹ Bzk.: Abu'l-Farac, 1950, 401; Şeref Han, 1971, 71; Cevdet, 1985, 251; Ulvan, 1992, 19-20; Hitti, 1981, 138; Beyyümi, 2005, 60-62; Sallâbî, 2016, 247-248; Oflaz, 2016, 40; Gürbüz, 2012, 387-388; Kılıç, 2001, 25; Demir, 2011, 16; Basuğuy, 2006, 7; Barca, 2016, 235; Azzam, 2015, 41-42; Faruk Sümer, 1991, 11; Demir, 2013, 460.
- ² Meşhur tarihçi *el-Kâmil fî'l-Tarih* kitabının yazarı İzzeddin İbnü'l-Esîr'in kardeşidir. *el-Meselû's-Sâ'ir ve el-Mâ'nâ'l-Mübteda'* onun kitaplarındandır. Arap asıllı olduğu söylenir. Bzk.: Timurtaş, 2018, 8-10; Cevdet, 1985, 320.
- ³ Kâdî el-Fâzıl, 529/1134-596/1200 yılları arasında yaşadı. Gençliğinde Fâtımî Devleti'nde hizmet etmeye başladı. 549/1154-565/1169 yılları arasında İskenderiyye ve Kahire'de inşa kâtipliği görevini yaptı. Fâtımî Devleti yıkıldıktan sonra Selâhaddin Eyyübî döneminde vezirlik makamına kadar yükseldi. Bzk.: Timurtaş, 2016, 404.
- ⁴ İmâdüddîn Ebû Abdullah Muhammed Kâtib İsfehânî 519/1125 yılında İsfehân'da doğdu. 597/1201 yılında Şam'da vefat etti. Selâhaddin Eyyübî döneminde saygın ve görüşlerine başvuran biriyken el-Melikü'l-Efdal döneminde ise inzivaya çekildi. Nedeni ise onun, veziri Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'in etkisinde kaldığı için âlim ve Ümera kesimini kendine küstürmesiydi. Ancak buna rağmen şehirden ayrılmadığı gibi devlet işlerine de pek müdahalede bulunmadı. Bzk.: Ebû Şâme, t.y., 42-43; Günaltay, 1991, 144-148.
- ⁵ Bahâüddin İbn Şeddâd'ın künye ve nispeti ile birlikte tam adı; Ebû'l-Mehâsin Bahâüddin İbn Şeddâd Yûsuf bin Râfi bin Temîm el-Esedî el-Mevsilî el-Halepî eş-Şâfiî'dir. 539-632/1145-1234 yılları arasında yaşamıştır. Bzk.: Taş, 2016, 2510.
- ⁶ Bzk.: İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 105-106; Ebû Şâme, t.y., IV, 245-246; İbn Kesîr, 1994, XIII, 79-80; Çakıroğlu, 2008, 38-39, 873; Zâhir, 1976, 105-106; Basuğuy, 2016, 30-31; Kaya, 2006, 145-147; Maalouf, 1998, 283-284.

- ⁷ Bkz.: İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 98-99, 105; Ebû Şâme, t.y., IV, 246-247; İbn Kesîr, 1994, XIII, 83; Cevdet, 1985, 321; Runciman, 2008, III, 70; Zâhir, 1976, 110-111; Kılıç, 2001, 36-37; Kaya, 2006, 148; Karakuş, 2018, 203; Tomar, 2004, 61-62.
- ⁸ Esedüddin Şîrkûh el-Mansûr'un tarafını tutanlar. Bkz.: İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 106; Kuşçu, 2013, 148.
- ⁹ Selâhaddin Eyyûbî taraftarı olanlar ve bunlara onun lâkabı olan Melik Nâsir lâkabından dolayı Nasriyye de denilirdi. Bkz.: İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 105; Kuşçu, 2013, 148.
- ¹⁰ Suriye yakınlarında bir bölge.
- ¹¹ Filistin'in kuzeydoğusunda kurulmuş bir tarihi şehir olmakla beraber birçok defa istilalara maruz kalmıştır. Bkz.: Tomar, 2010, 323-324.
- ¹² İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 98-99; Ebû Şâme, t.y., IV, 246-248; İbn Kesîr, 1994, XIII, 79; Cevdet, 1985, 321; Runciman, 2008, III, 70; Kılıç, 2001, 37.
- ¹³ İbn Kesîr, 1994, XIII, 79; Çakiroğlu, 2008, 53-55; Kaya, 2006, 148-149.
- ¹⁴ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 105; Cevdet, 1985, 321; Ebû Şâme, t.y., IV, 248-249; Kaya, 2006, 150.
- ¹⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 105-106; Ebû Şâme, t.y., IV, 249-251; İbn Kesîr, 1994, XIII, 83; Kılıç, 2001, 37-38; Kaya, 2006, 150-151.
- ¹⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 106; Ebû Şâme, t.y., IV, 250-252; İbn Kesîr, 1994, XIII, 83; Ebû Şâme, *Terâcimu*, V, 7; Cevdet, 1985, 321; Zâhir, 1967, 110-112; Kaya, 2006, 152-153.
- ¹⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 106-107; Kuşçu, 2013, 145; Zâhir, 1967, 111-112; Kaya, 2006, 152-153.
- ¹⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 106-107; İbn Kesîr, 1994, XIII, 83; Cevdet, 1985, 321-322; Kuşçu, 2013, 145; Zâhir, 1967, 112-113; Basuğuy, 2017, 29-30; Kaya, 2006, 152-153.
- ¹⁹ Ebû Şâme, t.y., IV, 252-253; İbn Kesîr, 1994, XIII, 84; Kuşçu, 2013, 146; Basuğuy, 2017, 30-31; Kaya, 2006, 153-154. İbnü'l-Esîr kardeşini suçlayan böyle bir davranışı kabul etmez ve el-Âdil'in, el-Melikü'l-Azîz'i kendi emellerine ulaştırmak için kullanmış ve ağabeyine karşı kıskırttığını dile getirir. Bkz.: İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 108-110.
- ²⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 109; Ebû Şâme, t.y., IV, 252-253; İbn Kesîr, 1994, XIII, 84; Abu'l-Farac, 1950, II, 468; Cevdet, 1985, 322; Kuşçu, 2013, 145; Zâhir, 1967, 113-115; Çakiroğlu, 2008, 63-66; Şeref Han, 1971, 84-85.
- ²¹ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 109; Ebû Şâme, t.y., IV, 253; İbn Kesîr, 1994, XIII, 84; Çakiroğlu, 2008, 65-66.
- ²² Ebû Şâme, t.y., IV, 253; İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 121-123, 140-145, 148-150, 155-156, 160-163, 482-483; Çakiroğlu, 2008, 69.
- ²³ Ebû Şâme, t.y., IV, 260; İbn Kesîr, 1994, XIII, 92-93; Abu'l-Farac, 1950, II, 471; Ebû Şâme, *Terâcimu*, V, 25; Cevdet, 1985, 323; Özbek, 1995, 71-72; Kaya, 2006, 156; Tomar, 2004, 61-62.
- ²⁴ Asıl ismi Ebû Saîd Bahâüddin b. Abdillâh el-Esedî er-Rûmî en-Nâsiri'dir. Esedüddin Şîrkûh el-Mansûr'un memlüklerinden olup daha sonra Selâhaddin Eyyûbî'nin komutanlarından biri olmuştur. Doğum tarihi bilinmemekle beraber vefat tarihi 597/1201 yılındadır. Bkz.: Ebû Şâme, *Terâcimu*, V, 31; Kök, 2001, XXIV, 441.
- ²⁵ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 124; Ebû Şâme, t.y., IV, 260-262; İbn Kesîr, 1994, XIII, 93-94; Ebû Şâme, *Terâcimu*, V, 25; Şeref Han, 1971, 85-86; Maalouf, 1998, 283-284.
- ²⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 125; Ebû Şâme, t.y., IV, 261-262; Kuşçu, 2013, 148; Kaya, 2006, 156-158.
- ²⁷ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 125-126; Ebû Şâme, t.y., IV, 260-262; İbn Kesîr, 1994, XIII, 94; Cevdet, 1985, 323-324; Özbek, 1995, 71; Kuşçu, 2013, 148; Kaya, 2006, 158-159; Karakuş, 2018, 203.
- ²⁸ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 126; Ebû Şâme, t.y., IV, 260-262; Timurtaş, 2018, 17-18; Karakuş, 2018, 203.
- ²⁹ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 126-127; Ebû Şâme, t.y., IV, 262-265; İbn Kesîr, 1994, XIII, 94, 98; Özbek, 1995, 72-73; Kuşçu, 2013, 148-149; Çakiroğlu, 2008, 77-79; Zâhir, 1967, 118-119.
- ³⁰ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 127-126; Ebû Şâme, t.y., IV, 262-265; Çakiroğlu, 2008, 79-84; Alptekin, 1989, 565-567; Zâhir, 1967, 118-122.
- ³¹ İbnü'l-Esîr, 1987, XII, 136-137; Kuşçu, 2013, 149-150; Kılıç, 2001, 44-45; Çakiroğlu, 2008, 82-86.